

DIVERSITAT RELIGIOSA, SECULARITZACIÓ I NOVES FORMES D'ESPIRITUALITAT A CATALUNYA: UNA MIRADA SOCIOLÒGICA

Maria del Mar Griera¹
Universitat Autònoma de Barcelona

Introducció

El fet religiós ha patit transformacions molt rellevants en les societats europees del tombant de mil·lenni. Catalunya no n'és una excepció i també a casa nostra el mapa religiós es troba en procés de canvi. A primera vista no és senzill fer un diagnòstic clar de la situació ja que ens trobem davant d'un fenomen complex i amb múltiples vessants. És per això que per tal d'analitzar les transformacions en el camp religiós a Catalunya amb rigor i precisió és necessari distingir entre tres processos diferents i, en certa manera, independents.

Per una banda, en les darreres dècades, el mapa religiós del país ha deixat de definir-se en singular per passar a fer-ho en plural. Creixen les minories religioses i l'escenari religiós es fa més complex i heterogeni. Es produeix, així, **un procés de diversificació religiosa**, paral·lel al que viuen altres societats europees. Per altra banda, però, creix la 'desafecció' vers la religió catòlica i disminueixen, enormement, el percentatge de persones que es declaren catòlics practicants. Des de la dècada dels setanta la societat catalana viu un **procés gradual de secularització** que situa el país entre els més secularitzats del món. En tercer lloc, sorgeixen noves formes d'adhesió religiosa que trenquen els patrons tradicionals i sota l'etiqueta de l'espiritualitat generen formes més 'etèries' o frugals de vinculació comunitària. Parlem, en aquests casos, de l'emergència i consolidació **d'espiritualitats alternatives**. Tots tres processos han irromput amb força al nostre país i, si volem comprendre la transformació de la religiositat a Catalunya, convé tenir-los tots tres en compte. En aquesta presentació, descriuré breument cadascun d'aquests processos i n'analitzaré les conseqüències més importants per la societat catalana.

Ara bé, abans d'entrar a explorar més a fons la realitat catalana, convé fer una precisió. Els canvis que viu la societat catalana en matèria de religió, en aquest tombant de segle, no són exclusius del nostre país, sinó que s'emmarquen en un context mundial, on la religió guanya protagonisme i les velles teories sociològiques, sobre la qüestió, es declaren incompetents per interpretar la nova realitat.

Des de la dècada dels vuitanta fins als nostres dies s'ha produït el que el polítleg francès Gilles Kepel n'ha dit la 'revenja de Déu'. Kepel ens explica que malgrat la majoria de científics socials de la segona meitat del segle XX van pronosticar que la modernitat comportaria la pèrdua de rellevància –i fins i tot, l'extinció- de la religió, des de la dècada dels vuitanta fins als nostres dies sorprenentment les religions han adquirit major visibilitat; és més, en determinats indrets com Iran, Nord Amèrica o Israel han guanyat notable protagonisme com a actors polítics i socials. Es produeix, així, una revifalla de les religions que ens obliga a deixar de percebre el fet religiós com a un vestigi del passat tradicional. Hem de tenir en compte, a més, que les religions –i la forma de viure-les- s'han transformat notablement amb el pas del temps, adquirint noves característiques en sintonia amb l'evolució de les societats (Berger, 1999). Simultàniament, però, Europa és identificada com el feu secular per excel·lència a nivell mundial; la qual cosa, en certa manera, converteix l'experiència europea de declivi de les esglésies tradicionals i de creixement de la indiferència i l'ateisme en una excepció a la llum del

¹ mariadelmar.griera@uab.cat

context internacional (Davie, 2002). Alhora, però, aquest escenari mundial té clarobscur i és necessari estar atents a les dinàmiques particulars de cada context per comprendre els matisos.

Minories religioses a Catalunya

L'augment de la immigració internacional ha provocat una diversificació del mapa religiós europeu en els darrers temps. És important tenir en compte que, segons dades del *Instituto Nacional de Estadística*, del 1998 al 2011 el percentatge de població estrangera a Catalunya ha passat del 1,97% al 15,79%. La presència de persones d'altres països ha tingut un impacte notable en la configuració i transformació del mapa religiós català. El creixement de l'islam n'és la prova més notòria però convé també tenir en compte la ràpida expansió de les esglésies evangèliques pentecostals i la major presència de comunitats ortodoxes, sikhs o hindús arreu del territori.

Tanmateix, però, abans de res, és rellevant fer saber que, en cap cas, podem considerar la diversitat religiosa com una conseqüència única i exclusiva de les migracions internacionals dels darrers anys. Des de principis de segle XX existeixen al nostre país grups religiosos minoritaris –com protestants, jueus o espiritistes entre d'altres- que juguen un paper clau en articular els moviments lliurepensadors de primers de segles i que són objecte de la burla, el descrèdit i la persecució de les autoritats catòliques –especialment durant el franquisme (Griera, 2012). No és aquest el lloc adequat per relatar-ne detalladament la seva història però sí que és important tenir en compte que la diversitat espiritual i religiosa forma part del nostre llegat històric. I si bé és cert que les migracions internacionals han tingut un paper clau en atribuir major visibilitat a aquestes minories i en situar la qüestió de la diversitat religiosa a l'agenda política, no és menys cert que el país ja comptava amb un nombre important de comunitats religioses minoritàries previ al creixement de la immigració.

Actualment, i segons dades de la recerca “el mapa religiós de Catalunya” elaborada pel grup de recerca ISOR, a Catalunya trobem més de 1122 llocs de culte de les minories religioses. La distribució per confessions d'aquests llocs de culte es pot veure en la taula següent:

Confessió Religiosa	2004	2007	2010
Budisme	28	42	55
Esglésies Adventistes	12	16	20
Mormons	13	14	14
Protestantisme	341	453	600
Esglésies Orientals	8	18	30
Fe Bahà'í	12	10	11
Hinduisme	16	30	34
Islam	139	169	195
Judaisme	2	4	4
Sikhisme	5	6	9
Taoisme	5	6	6
Testimonis de Jehovà	141	147	131
Altres	12	12	13
Totals Entitats	734	927	1122

Més de 1122 llocs de culte de les minories entre els quals destaca el protestantisme, amb més de 600 esglésies. És el pentecostalisme –un corrent protestant nascut a principis de segle XX als EUA- el qui aglutina més del 60% (informe ISOR, 2009) de les esglésies protestants i el qui viu un procés de creixement més accelerat en els darrers anys a casa nostra. Entre les esglésies pentecostals trobem les Esglésies de Filadèlfia –que agrupen bona part de la població gitana de Catalunya (Méndez, 2005)- i nombroses esglésies liderades per pastors d'Amèrica Llatina i de l'Àfrica Subsahariana. La creença amb l'esperit sant i amb els dons de profecia, glossolàlia i curació conjuntament amb un estil de culte vistós, amb molta música i emoció és el què caracteritza aquestes esglésies (Cantón Delgado, 1998; Martin, 1990). En el si del cristianisme però, també és important tenir en consideració la presència dels testimonis de Jehovà que amb un estil més discret però perseverant i constant es distribueixen arreu del territori català –aglutinant, també, comunitats immigrades que fan les celebracions en llengües tan diverses com el xinès, l'hongarès o l'urdú entre d'altres-. L'islam també és una comunitat en expansió a casa nostra; la majoria d'oratoris que hi ha estan formats per persones de procedència marroquina –amb excepció d'alguna comunitat paquistanesa o subsahariana-. Els oratoris islàmics esdevenen espai d'encontre, de pregària i de reunió de la població musulmana a casa nostra. L'obertura de llocs de culte genera, encara, fort rebuig (Astor, 2012), convertint Catalunya en la comunitat autònoma amb més casos de conflicte veïnal per aquesta qüestió. A part d'aquests també altres grups religiosos com shiks, budistes o ortodoxes creixen a Catalunya i tenen, dia rere dia, una presència més notòria.

L'impacte de les migracions en el mapa religiós no és tan sols de caràcter quantitatiu –amb l'augment de centres de culte- sinó també qualitatiu. En aquest sentit, tal i com Morales, Anduiza et. al. (2009) posen de manifest en una recerca realitzada a la ciutat de Barcelona, que els immigrants llatinoamericans i marroquins atribueixen una influència força més elevada a la religió de la que ho fan els seus conciutadans². La qual cosa, per una banda, s'explica pel fet que en la majoria de països d'origen d'aquests immigrants la religió té un pes social major que a casa nostra. Per altra banda, a més, aquesta importància s'emfatitza pel fet que les organitzacions religioses actuen, en moltes ocasions, com a “refugis culturals” on els nouvinguts basteixen bona part de les seves xarxes de sociabilitat, es proveeixen de recursos bàsics en moments de necessitat i/o dipositen expectatives per la transmissió cultural i religiosa dels seus fills³.

No obstant això tampoc pot portar a fer una sobrevaloració excessiva del rol de la religiositat en la vida d'aquests col·lectius; i és que continua existint una bona part de la població immigrada que no té una identificació forta amb les institucions religioses. A més, en el nostre país, les migracions encara estan en fases inicials i bona part de les organitzacions religioses compleixen funcions bàsiques en tant que proveïdors de recursos, creadors de xarxes socials i refugis culturals. Unes funcions que sembla plausible pensar que, a mesura que els immigrants es *converteixin* en ciutadans i la seva quotidianitat deixi d'estar completament marcada pel fet d'haver emprès una trajectòria migratòria, poden perdre pes⁴. Tanmateix, saber com

² En aquest sentit les autores afirmen “todos los grupos de inmigrantes manifiestan identificarse más que los españoles con sus correligionarios, pero las diferencias con los autóctonos son especialmente significativas en el caso de los marroquíes, y en el de los ecuatorianos en Barcelona” (Morales, Anduiza et al., 2009).

³ És important posar de manifest que, com indiquen Ebaugh i Chafetz (2000), l'expansió de les organitzacions religioses a través de les migracions no implica, simplement, la “trasplantació” de les comunitats d'origen en un nou indret. El context d'arribada transforma inevitablement les formes de vivència de la religiositat i les formes d'organització de les comunitats religioses.

⁴ Els mateixos representants religiosos posen de manifest que el què en llenguatge protestant es coneix com els “rice believers” són força nombrosos la qual cosa porta a pensar que aquesta és una població

evolucionaran les relacions entre religió i immigració en el context català és encara una incògnita i cal disposar d'una trajectòria temporal més llarga per analitzar-ho amb detall.

Ara bé, allò que ja no és una incògnita sinó que és fàcilment constatable a partir de l'anàlisi del mapa religiós català és que el creixement de la immigració no només té efectes en el creixement de la diversitat religiosa sinó també en el creixement de la diversitat dins les mateixes confessions religioses. I és que, i malgrat pot semblar obvi, cal tenir en compte que no té les mateixes implicacions ni connotacions formar part d'una mateixa tradició religiosa a Ghana que a Catalunya o en un poblet petit d'Argentina que a Barcelona. La vivència de la religiositat i l'expressió d'aquesta va estretament vinculada al context geogràfic d'origen⁵. Alhora és important tenir present que la identificació religiosa no exclou la nacional i/o geogràfica sinó que moltes vegades ambdues identitats se sobreposen i, àdhuc, es reforcen mútuament. Així, per exemple, seria impossible entendre el creixement de les esglésies orientals a Catalunya sense tenir en compte la transcendència de la identitat nacional en la vivència de la fe i el fet que cada comunitat nacional –sèrbia, russa o grega- vol tenir la seva pròpia església. La diversitat intrareligiosa ocasiona reptes en el sí de les confessions perquè dificulta la creació d'organismes representatius que puguin actuar com a interlocutors alhora que genera, en ocasions, tensions intrareligioses.

En aquest retrat del mapa religiós de Catalunya és també important assenyalar la precarietat material amb la qual es troben gran part de les entitats religioses minoritàries, i especialment les conformades per població recentment nouvinguda. Aquesta precarietat, a més, provoca que esdevinguin objecte d'atenció preferent per les autoritats polítiques. I és així per dos motius: primer, perquè la seva alteritat religiosa se superposa amb dèficits materials i socials que desperten l'alerta a les autoritats polítiques i públiques. I si la desperten és perquè es parteix del supòsit que el descontentament social pot derivar en un debilitament de la cohesió social i en un increment del radicalisme religiosos. I si bé les relacions entre radicalisme religiós i precarietat material són molt més complexes i van més enllà d'una connexió directa i causal sí que és cert que aquest vincle s'ha erigit amb força dins l'imaginari de les autoritats polítiques⁶. Segon, aquesta superposició entre precarietat material i alteritat religiosa dificulta la generació de mecanismes per part de les pròpies comunitats per adequar les seves necessitats religioses al context, la qual cosa fa més visible la necessitat d'intervenció dels poders públics per garantir la llibertat religiosa. És a dir, i per exemple, si bé tan musulmans com bahá'ís i jueus demanen la creació de cementiris propis on puguin ser enterrats complint amb els seus preceptes religiosos, la demanda dels segons (Bahá'ís i Jueus) fa temps que va ser suplerta per la pròpia comunitat⁷ mentre que els musulmans no disposen, encara, d'aquesta possibilitat per raons econòmiques. I l'exemple dels cementiris pot ser aplicat en nombrosos àmbits de gestió de la diversitat religiosa (llocs de culte, alimentació, pagament dels salaris dels representants, etc.).

susceptible de perdre la seva vinculació amb les entitats religioses a mesura que passi el temps.

⁵ Així, per exemple, malgrat un catòlic filipí i un català catòlic compartiran unes creences bàsiques també seran molts els costums, les formes de creure i les creences específiques que els diferenciarien. Succeeix el mateix entre un musulmà paquistanès i un musulmà marroquí; d'aquesta manera, malgrat reconèixer-se com a membres de la "umma" musulmana o de la mateixa comunitat de creients, a Catalunya preferiran crear centres de culte diferenciats.

⁶ És important posar de manifest el fet que en gairebé totes les entrevistes realitzades en el treball de camp amb autoritats polítiques (Griera, 2009 i Martínez-Arriño, García-Romeral i Griera, 2012) es fa present aquest vincle i esdevé una de les legitimacions més rellevants per justificar una atenció creixent a aquesta àrea política.

⁷ Els Bahá'ís van comprar un petit cementiri a Roques Blanques i els jueus tenen un cementiri a Collserola (si bé ambdós col·lectius segueixen tenint problemes relacionats amb aquesta qüestió).

És a dir, la precarietat material de les comunitats provoca que els sigui més difícil poder viure amb normalitat la seva fe religiosa a casa nostra mentre, alhora, dificulta que la llibertat religiosa esdevingui efectiva.

Tanmateix, i si bé aquesta precarietat material fa que se'ls presti major atenció política, també és cert que està correlacionada negativament amb la seva capacitat d'intervenció en l'esfera pública, de control del discurs i de pressió a les autoritats. És fàcil percebre com, sovint, són els grups amb menys recursos culturals, econòmics i socials els qui pateixen de forma més clara l'estigmatització i/o el rebuig social. Al mateix temps però, i a mode de contrast, és important també assenyalar l'augment rellevant dels espais de diàleg interreligiós a Catalunya en els darrers anys. Espais de convivència, trobada i cooperació que esdevenen decisius per bastir xarxes de confiança i per construir una societat més cohesionada.

El procés de secularització a Catalunya

Indubtablement hom pot afirmar que l'església catòlica ha perdut poder a casa nostra, ja sigui perquè la seva capacitat d'influència a nivell social i polític ha minvat extraordinàriament com perquè cada dia són més els que es declaren allunyats de la fe catòlica. En analitzar el procés de secularització català es fa necessari emfatitzar-ne el seu caràcter singular. I és que, en certa manera, el cas català és excepcional en dos sentits: respecte a la resta de països europeus i en relació a l'estat espanyol.

Si ens fixem en l'evolució històrica de la secularització a Catalunya es fa evident el 'retard' dels països catalans en relació als països de l'Europa central. L'anàlisi de les xifres indica que no és fins a la dècada dels setanta que la influència i el poder de l'església catòlica comença a ser qüestionada, mentre a la majoria de països europeus això es produeix amb molta anterioritat. Ara bé, a casa nostra, partir de la dècada dels setanta el descens esdevé imparable. En aquest sentit, i utilitzant les poques dades que tenim disponibles, sabem que el 1980 aquells qui es declaraven catòlics practicants eren un 33,8% mentre a l'any 2007 aquesta xifra és del 18,7%, així com els no creients/ateus passen del 17,2 al 29,1%. En aquest escenari, els catòlics no practicants es mantenen estables al voltant del 45% de la població. És a dir, allò que canvia és que disminueixen notablement els catòlics practicants mentre augmenten de forma important els ateus/no creients (Serrano, 2009:171). La distribució passa a ser semblant a la que trobem als països de centre Europa com Holanda, Alemanya o el Regne Unit. Ara bé a Catalunya el descens s'ha produït en un període de trenta anys mentre a d'altres països com el Regne Unit aquesta disminució és conseqüència del descens gradual i constant al llarg de més de cent anys (Davie, 1994). No és, però, res extraordinari sinó que, simplement, i tal i com ens recorda Joan Estruch (1996) "un règim com el franquista fou un pur anacronisme en l'Europa de la segona meitat del segle XX". I és que a principis del segle vint i en temps de la República ja era possible albirar els començaments del procés de secularització (Griera, 2012) però el franquisme va 'congelar' artificialment aquest procés –almenys públicament- i no fou fins que la pertinença catòlica deixà de ser obligatòria a partir de la fi de la dictadura que el procés de secularització va poder prendre embranzida de nou.

En aquesta comparativa amb el cas europeu també cal posar de manifest una altra diferència rellevant: a l'estat espanyol, i especialment a Catalunya, l'església és una institució desprestigiada socialment i poc valorada per la població. En aquest sentit, per exemple, en una enquesta de l'Observatori Català de la Joventut l'església va sortir com la institució pitjor valorada –d'entre 17 possibles entre les quals hi havia l'exèrcit, les grans empreses o els

sindicats que van sortir millor considerades (Enquesta als Joves 2002)⁸. Així, si a països com el Regne Unit l'església anglicana gaudeix d'una posició pública de reconeixement –fins i tot per part d'aquells que no són o no es declaren anglicans- (Davie, 1996) a casa nostra podríem dir que succeeix pràcticament el contrari: fins i tot bona part d'aquells que es declaren catòlics no veuen amb bons ulls o no consideren a l'església catòlica com una institució amb prestigi, credibilitat i bona reputació. Per comprendre-ho caldria aprofundir i dur a terme un anàlisi de caràcter qualitatiu però a primera vista sembla que el paper històric que jugà l'església i les ordes religioses al país durant el franquisme, li han passat factura.

El cas català, però, també és excepcional a la llum del que ha succeït a l'estat espanyol. Una ullada a les xifres fa evident que el procés de secularització ha pres molta més volada a casa nostra que a molts altres territoris de l'estat. Les diferències no són menors sinó que, i a tall d'exemple, més d'un 36,3% de la població es declarava catòlica practicant a espanya el 2007 mentre aquesta xifra era del 18,7% a Catalunya; alhora, mentre un 29,1% s'auto-definia com a "agnòstic, ateu o indiferent" al nostre país, a l'estat espanyol aquesta xifra era del 19,9% (Serrano, 2009:32). En molts altres territoris de l'estat l'església catòlica segueix mantenint una presència rellevant en la vida pública: ja sigui perquè continua tenint un paper clau en la vida quotidiana dels fidels o perquè esdevé, també, un espai d'estructuració de la sociabilitat i del temps d'oci a través de les festes populars, els espais comunitaris i els rituals de pas. A Catalunya, però, aquest paper dinamitzador de la vida social, en bona part, avui dia ja no el juga. Així mateix, si ens fixem en el paper que juga la religió en l'àmbit escolar i en la socialització d'infants i joves, també se'ns farà palès que és molt menor a Catalunya que a la resta de l'estat. D'aquesta manera, per exemple, mentre a Extremadura un 92,6% dels alumnes de primària sol·liciten fer religió catòlica a l'escola, aquesta xifra és del 43,6% a Catalunya⁹. Ens trobem, per tant, amb una diferència substancial i remarcable. Quelcom que també es trasllada al fet que els joves catalans es mostren molt més indiferents en relació a l'església catòlica que a d'altres indrets com Extremadura, Galícia o Andalusia (González-Anleo et al, 2004).

En definitiva, el procés de secularització català és significatiu, rellevant i té unes particularitats que el fan únic. Aquesta qüestió, però, no ens pot ocultar dos elements que són significatius: per una banda, cal esmentar que encara són nombrosos els qui es declaren catòlics al nostre país, i que l'arribada de nombroses persones d'Amèrica Llatina ha reforçat la presència i el dinamisme d'algunes parròquies de Catalunya. Per altra banda, també és important tenir present l'existència d'un catolicisme d'índole cultural que passa desapercbut a ulls de la majoria. En molts espais de la vida quotidiana és possible detectar-hi traces del passat catòlic: la celebració d'una missa com a tret de sortida de les festes majors, la presència de símbols religiosos en espais públics, l'assistència de càrrecs públics a actes religiosos entre d'altres moltes qüestions.

Noves formes d'espiritualitat

És el professor Joan Estruch qui, parafraçant el sociòleg francès Emile Durkheim, afirma que no hi ha cap evangeli que sigui immortal però que no hi ha cap raó per creure que la humanitat no pugui crear-ne de nous. Alhora, Estruch afegeix: que la nostra és una època de crisi religiosa però crisi en el sentit que s'està produint una metamorfosi de la religió, i no en el sentit

⁸ També les dades referents a prestigi institucional, grau d'utilitat social i altres del Centro de Investigaciones Sociológico (CIS) o de la Fundació Santa Maria van en la mateixa línia.

⁹ És rellevant assenyalar, a més, que fins i tot en les escoles catòliques catalanes l'ensenyament confessional de la religió ha perdut pes i cada vegada són més els mestres que opten per adequar les classes a la realitat plural i secular del país (Puig, Vilaseca..).

de la seva abolició. És a dir, que existeix una crisi profunda en el sí de les esglésies històriques, que és obvi per a tothom però que aquesta crisi sigui un indicador del retrocés de la religiositat a Europa és més qüestionable. En aquest sentit, malgrat el fet que aquells que s'auto-defineixen com a no cristians en les enquestes augmentin a velocitats vertiginoses a Europa, no implica que tota aquesta població sigui possible considerar-la, automàticament, com a 'no creient' o no religiosa. Diverses enquestes situen entre el 20% i el 30% el percentatge de joves de l'Europa Occidental que diuen creure en la reencarnació (Heelas i Woodhead, 2005), mentre creixen els qui declaren creure en quelcom tan eteri com 'les energies' o els que afirmen que s'autoconsideren persones espirituals però no religioses. I és que en els darrers anys Europa –i Catalunya– ha esdevingut terra fèrtil per a l'expansió de moviments que, a mig camí entre la filosofia i la religió, promouen noves formes d'espiritualitat. N'hi ha per a tots els gustos i nivells, però la majoria tenen algunes característiques comunes: el rebuig frontal a les institucions religioses clàssiques, el sincretisme d'elements provinents de diverses tradicions filosòfiques, religioses i espirituals i l'èmfasi en la necessitat d'experimentar i viure sensorialment l'espiritualitat. Caldrà esperar uns anys per veure com sedimenten tots aquests moviments i comprendre si van més enllà d'una moda passatgera. Ara bé, sigui com sigui, per comprendre les transformacions de la religiositat a casa nostra és important tenir en compte que a Catalunya, a part de la religió institucionalitzada, existeix tot un ventall ampli i divers de centres de ioga, reiki, creixement personal o filosofia transpersonal que difonen noves formes de transcendència espiritual.

Apunts finals

L'anàlisi de la realitat catalana mostra que, en els darrers anys, el mapa religiós català ha canviat substancialment. Les múltiples transformacions obliguen a mostrar la complexitat i a tenir en compte els matisos del detall: i és que mentre la tendència general ens diu que avancem cap a la secularització, una mirada més atenta ens mostra el creixement i el dinamisme de les comunitats religioses minoritàries. Alhora, i malgrat el descrèdit vers les institucions religioses tradicionals, l'espiritualitat guanya prestigi. Avui dia parlar de 'recerca espiritual' ja no és quelcom insòlit i, sinó, només cal tenir en compte l'èxit de programes de ràdio com *L'ofici de viure* o de les propostes literàries vinculades al creixement personal i a l'espiritualitat oriental. Alhora, disminueix substancialment el nombre de catòlics practicants però trobem, encara, una proporció notable de persones que es mantenen nominalment vinculades a la institució. Dècades enrere es pensava que aquest tipus d'adhesió religiosa dèbil era l'avantsala de l'ateisme o la indiferència però avui dia sembla que s'ha convertit en una categoria estable. En definitiva, ens trobem amb noves formes d'expressió, identificació i vinculació amb les institucions religioses que desafien les categories tradicionals i ens obliguen a pensar més enllà dels clixés.

Alhora, aquesta multiplicitat creixent de formes de creença i pràctica també té conseqüències a l'esfera pública i política. En aquest escenari l'encaix del fet religiós plural i l'adequació del marc normatiu, polític i social a un context de transformació religiosa fa especialment necessari – però també molt complex– la construcció d'un marc de convivència laic i respectuós.

Bibliografia

- Astor, A. (2012). Memory, community, and opposition to mosques: the case of Badalona. *Theory and society*, 1–25.
- Berger, P. (1999). The desecularization of the World: A Global Overview. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Washington, D.C: Ethics and Public Policy Center & William B. Eerdmans Publishing Company.
- Cantón Delgado, M. (1998). *Bautizados en fuego: Protestantes, discursos de conversión y política en Guatemala (1989-1993)*. Guatemala: Centro de Investigaciones Regionales de Mesoamérica.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: Believing without belonging*. Blackwell Oxford.
- Davie, G. (2002). *Europe: The Exceptional Case*. London: Darton. Longman & Todd.
- Estruch, J. (1996). *Secularització i pluralisme en la societat catalana d'avui*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Estruch, J., Gomez, J., Griera, Mar., & Iglesias, A. (2005). *Les altres religions. Minories religioses a Catalunya*. Barcelona: Mediterrania.
- Griera, M. (s.d.). *Pluralisme confessional a Catalunya*. Barcelona: Angle.
- ISOR (2009). Informe de la base de dades “Minories Religioses a Catalunya”. Document inèdit.
- Heelas, P., & Woodhead, L. (2005). *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Wiley-Blackwell.
- Martin, D. (1990). *Tongues of Fire: The Explosion of Protestantism in Latin America*. B. Blackwell.
- Kepel, G. (1994). *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the Modern World*. Penn State University Press.
- Mendez, C. (2005). *Por el camino de la participación. Una aproximación contrastada a los procesos de integración social y política de los gitanos y las gitanas en Catalunya*. Phd Thesis. Anthropology Department. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona: Unpublished.
- Serrano, J. (2009). *Catalunya ha deixat de ser catòlica?* Barcelona: UPEC.